

A komikum megjelenési módozatai
és a szimbólumok szerepe *Semptei Névtelen*
Az Béla királyrul való és az Bankó leányárul
széphistória című művében

TARTALOMJEGYZÉK

A MŰVEL KAPCSOLATOS FILOLÓGIAI KÉRDÉSEK

- I. A mű keletkezésével és származtatásával kapcsolatos kérdések..... 5
- II. A széphistória jellemzése és a Széll Farkas-kódex..... 6
- III. Rokoni tulajdonságok környező népek széphistóriáival..... 14

A KOMIKUM MEGJELENÉSI MÓDOZATAI

- IV. A nevetés története és a groteszk a középkorban és a széphistóriában 16
- V. A mű elemzése a nevetéelméletek alapján..... 21
- VI. A nevetés szerepe a rokon művekben..... 23

A MŰ SZIMBOLIKUS NYELVE

- VII. A műben megjelenő szimbólumok kulturális jellemzése és szerepe az interpretációban 32
- VIII. A Bankó leányának széphistóriája mint középkori beavatási szertartás? 34
- IX. A számmisztika megjelenése és hatása az értelmezésre 37

BEFEJEZÉS, ÖSSZEGZÉS 38

IRODALOMJEGYZÉK 40

A Semptei Névtelen *Az Béla királyról való és az Bankó leányáról széphistória* című művet dolgozatomban a komikum működésmódja szempontjából elemzem, elsősorban a nevetés problémakörére, a groteszk láttatásmód fenn és lenn szembeállítására épülő hatásmechanizmusaira, illetve a nemváltás kérdésére összpontosítva. Mindezek pontos megértéséhez fontosnak tartom először a nevetés kultúrájának középkori bemutatását. Ezt követi a környező népek hasonló széphistóriáinak vizsgálata ugyanezen szempontok szerint. A dolgozat újdonságai közé tartozik a műben megjelenő szimbólumok érvényesülése az interpretációban, és annak a hipotézisnek a felvetése, mely szerint Bankó leányának története egy középkori beavatási szertartásként is értelmezhető. Ezt követi a műben megjelenő számok vizsgálata, két különböző szempont szerint.

Az elemzések és idézések során a Bart István szerkesztette *Széphistóriák*¹ című kötetet használtam, a további idézetek erre az antológiára utalnak.

A MŰVEL KAPCSOLATOS FILOLÓGIAI KÉRDÉSEK

I. A MŰ KELETKEZÉSÉVEL ÉS SZÁRMAZTATÁSÁVAL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK

A horvát eredeti, amelyből a Semptei Névtelen fordított, nem maradt fenn, viszont a délszlávoknál monda formájában több változatban előfordul. Kiemelkedő jelentőségű az a változat, amelyet Bajza József közölt az *Irodalomtörténet* 1934-i számában. Ez ugyan nem mutat teljes egyezést a tárgyalt művel, a hahotázás és a versenyívás ugyanis ebben a változatban nincs meg. Bajza viszont biztosra veszi, hogy ez volt a Semptei Névtelen mintája, sőt szerinte Bankó nem más, mint Katona József drámájának hőse: Bánk bán. Mivel Bajza nagyon tanult költőnek tartja a Névtelent, szerinte ezzel a beemeléssel az énekszerző a korhűséget akarta növelni.² Erre a feltételezésre Komlós Tibor is felhívja a figyelmet. Bánk eredeti nevéből (Benedek) indul ki, melynek horvát becéző változata Benkó, és valószínűleg ebből alakult ki a horvát Bankó és a magyar Bánk név. Mindemellett Semptei Névtelen történetét IV. Béla budai udvarába helyezi.³

A mű alkotóját Semptei Névtelen néven tartja számon az irodalomtörténet, és bár azonosított mintája máig nem került elő a kolofon közléseit hitelesnek tekinti. Ezek a Semptei Névtelenre utaló adatok a következők: a szerző személye („egy ifjú”), a

¹ *Széphistóriák*, szerk. BART István, Magyar Helikon, Budapest, 1975, 7—12.

² Lásd ehhez: HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1957, 232.

³ *Széphistóriák*, i. m., 204—205.

keletkezés helye, („Sebes Vág mentiben, Sempte városában”), és a keletkezés ideje („Az ezeröttszázban és hetven esztendőben, / Kisasszony havának legelső hetiben”).

Azt tényként leszögezhetjük, hogy a mű a férfiruhába öltözött nő-típusú történetek közé tartozik, egy leánykatona-történet, és ezért történetét tekintve a jóval korábbi lovagi kultúrához kapcsolódik, nem tipikus szerelmi történet (hisz itt csak a király érez szerelmet a lány iránt, a lány érzelmeiről nem tudunk meg semmit), és nagyon erőteljesen népköltészeti jellege van. Fontos szempont még, hogy ezekben a történetekben mindig egy férfi miatt bújik álruhába a lány, itt az apja miatt.⁴

A másik bizonytalan elemet az erotikus motívumok megjelenése jelenti. A történetet egyaránt ismerték férfiak és nők, így maradt fenn több változat. Ezzel függ össze az a kérdés, hogy Bankó leánya csak „két szép almáját” vagy ágyékát is felfedte-e. Ezt a különböző fordítások különbözőképpen jelenítik meg. Bajza fordítása így szól: „Felfedte selymes keblét, megmutatta a csípőjét. Nézd csak, nézd csak ifju királyfi, leány vagyok.”, viszont Jung Károly fordításában ugyanezen sorok a következőképpen jelennek meg:

Kitakarta selymes keblét,
Megmutatta lány-ágyékát:
Nézd meg, nézd meg, ifju király,
Ez vagyok én, egy leányzó.

Margalits Ede is a kisdied-magyar zsebszótárban a csípőt megnevező *bedro* főnévnél felsorolja az 'ágyék' jelentést is, ami a nemi szervek tájékát jelöli. Mivel a horvát változatnak lehettek férfi és női verziói is, Jung Károly feltételezi, hogy a férfi verziók lehettek szókimondóbbak, amelyekben az obszcenitás is nagyobb teret kapott. Viszont az ágyék-feltárás motívuma csak a nyugat-magyarországi délszláv változatokban fordul elő, a délszláv változatban csak a kebelfeltárás-motívum kap hangsúlyos szerepet. Hasonlóan délszláv vonás a ködobás, a futás-ugrás és a hasonló próbák is, viszont Jung a borivás-próbát nem sorolja ide, azt alkalmi variációnak tekinti.⁵

A műben megjelenő történetet megközelíthetjük Louise O. Vasvári értelmezése felől is, aki transzgender jelenséggként tárgyalja az itt megjelenő szituációt. Ehhez használja a *gender* 'társadalmi nem' fogalmát, ami nem egyenértékű a 'biológiai nem' fogalmával. És mivel a gender nem jelent stabil identitást, a lány önként vállalhatja a biológiai nemével

⁴ TÓTH Csilla, *Előmunkálatok a Széll Farkas-kódex hálózati kiadásához.*
<http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/26.htm> (2011. október 30.)

⁵ JUNG Károly, *További vizsgálatok Bankó lánya körül.*
<http://www.hid.rs/archivum.php?page=1060> (2012. április 7.)

nem egyező szerepkör alakítását. Ennek a szerepnek a része természetesen a férfias attribútumok (retorika, járás, beszéd, ülés, evés, öltözködés, mozgás stb.) birtoklása.

A vén Bankó leányát a szöveg így jellemzi:

Kilenc hajadon szép lánya vala,
Mely között ifjabbik a legszebbik vala,
De járása neki firdi-módra vala,
[...].

Viszont a férfi társadalmi nem átalakulásához a leánynak egyéb jellemzőkre is szüksége van, hisz a férfiaknak általában nincs hosszú hajuk, mint a lányoknak („borotváltasd hajamot”); öltözetük is teljesen más mint a nőké („huszármódra mostan csináltasd ruhámot”); lovagolnak és szolgakísérettel járnak („énvelem adjad te jó lovaiddot”, „és velem bocsássad sok jó szolgálidot”). A királyt viszont ez nem győzi meg, ezért próbák sorát rendeli el. A széphistória végén Bankó leánya „két szép almájának” felfedezésével megmutatta valódi női mivoltát, s ezzel egy időben transzgender voltának ideiglenességét is demonstrálta.

Tanulmányában végül azt is kifejti Vasvári, hogy a történet a heteroszexuális rend visszaállításával végződik, amint a gender határok visszarendeződnek.⁶

II. A SZÉPHISTÓRIA JELLEMZÉSE ÉS A SZÉLL FARKAS-KÓDEX

A mű kezdetén megtudhatjuk, hogy Bankót Béla király az udvarába hívta, de az nem derül ki, hogy milyen célból, valószínűsíthető, hogy vitézi játék, tanácskozás miatt. Mivel Bankónak nem volt fiúgyermek, önmaga pedig már túl idős volt ennek a feladatnak a betöltésére, ezért legkisebb leánya vállalta helyette a küldetést. Az udvarban Béla király különböző próbáknak veti alá, hogy megbizonyosodjon férfiúi voltáról. Összesen hat próbát kell kiállnia, az első próba (orsót, rokkát, vagy fegyvert néz-e a vásárban) nem vitézi eredményeket igénylő próba, és a célba lövéssel kezdődik a valódi vitézi próbatételek sora. Ezek közül mindegyikben Bankó leánya teljesít a legjobban: célba lövés („A cél közepében egyenest találja;”), kőhajítás („Vitézeknél tovább egy signyivel hajta;”), pálya futás („Elíré az pályát;”), borivás („Mind fejenként hamar elrészegedének./ Vén Bankó leánya még józanon vala;”). A borivás során említik Bakhust, aki Dionüszosz római megfelelője, a bor és mámor istene. Ez a vetélkedés sem tartozik tipikusan a lovagi próbák közé. Az utolsó megpróbáltatás a fürdésen való részvétel lenne, amit Bankó leánya apja

⁶ JUNG Károly, *További vizsgálatok Bankó lánya körül (Tanulmány II. rész)*.
<http://www.hid.rs/archivum.php?page=1070> (2012. április 7.)

levelére való hivatkozással kerül ki. A hazaúton megmutatja a királynak „almáit” (ez a megnevezés az erotikus költészethez tartozik), és a király utánaered, de elérni már nem tudja. Hazatérve a leány elmeséli a történeteket atyjának, aki jót derül az eseményeken („Nagy fenn hahotával azon nevet vala,”).

Az utolsó két versszak a vers kolofonja, ahol megtudjuk, hogy a vers Sempte városában egy ifjú keze által született, 1570-ben Kisasszony havának, azaz augusztusnak első hetében. A művet két istenes sor zárja, ez a vallásos tartalom nem jellemző az énekekre, valószínűleg csak a követelményeknek való megfelelés miatt került bele a műbe.

Ritmikai szempontból megállapíthatjuk, hogy az ének négyes rímű felező tizenkettesekben íródott. Ez az egyik leggyakoribb versforma a XVI. század folyamán, csak a 4 x 11 soros strófa vetekszik vele.⁷

A kódex felfedezőjéről Széll Farkasról kapta a nevét, aki 1884-ben fedezte fel, Hódmezővásárhelyen ezt a hat XVI. századi (1500-as évekből származó) széphistóriát tartalmazó gyűjteményt. Az alkotás 76 leveles, amely egy negyedréte alakú könyv és egy kéz munkája, jelenleg a Prágai Egyetemi Könyvtárban található. Jól olvasható, szép írása, a címek és a strófakezdő betűk gyakori kidíszítése nem utal sietős munkára. Ezek a díszítések néha nemcsak növényi ornamentumok, hanem egészen félreérthetetlen rajzok is vannak köztük. E rajzocskák valószínűsítik, hogy a kéziratot összemásoló illető férfi lehetett, aki valószínűleg magánhasználatra állította össze a gyűjteményt.⁸

A kódex kizárólag széphistóriákat tartalmaz. A bemásolt szövegek közül Béla király és Bankó leányának históriáját más forrásból nem ismerjük, csak ebben a gyűjteményben maradt ránk. A többi széphistória más forrásokkal is rendelkezik. A hatalomba való beházasodás lehetősége szempontjából a gyűjtemény ABABAB szerkezetet mutat. Ez a kettős szerkesztés, a szimmetrikus és az ismétlődő ciklusok szerkezete megkomponált szerkesztői versgyűjteménnyé teszi a kódexet.⁹

III. ROKONI TULAJDONSÁGOK KÖRNYEZŐ NÉPEK SZÉPHISTÓRIÁIVAL

1987-ben jelent meg Metković–Opuzen megjelöléssel Maja Bošković-Stulli közzétételével az a gyűjteményes kötet, melyben Neretva-melléki népi elbeszéléseket, népdalokat stb. olvashatunk, a Neretva-torkolat (lecsapolás előtti) mocsárvilágának

⁷ Vö. Horváth Iván, *A vers*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1991, 158–161.

⁸ TÓTH Csilla, *Előmunkálatok a Széll Farkas-kódex hálózati kiadásához*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/26.htm> (2011. október 31.)

⁹ Uo., 2011. október 31.

lakossága hagyományvilágából.¹⁰ Ebben található két Katonalány-változat, melynek adatai a következők: az 1956-ban gyűjtött *A fiatal Humijana hadakozása* című epikus énekét, mely a hercegovinai muzulmán világban játszódik, hősei is a hercegovinai törökök, délszláv bégek világába tartoznak. Jung Károly szép, teljes Katonalány-változatnak nevezi az 1964-ben gyűjtött *Manduka leányzó a seregben* című énekét is. A két szöveget csaknem egy időben jegyezték fel: Olinko Delorko a változatot 1966-ban gyűjtötte Hvar szigetén egy hetvennyolc éves asszonytól, Bošković-Stulli pedig a maga változatát Otok helységben jegyezte fel 1964-ben egy hetvennyolc éves helyi asszonytól. Tehát mindkét esetben idős női adatközlőről van szó.¹¹ A két szöveg terjedelmi szempontból eltér egymástól: az otoki változat a terjedelmesebb. Ennek a terjedelmi eltérésnek fontos szerepe van a két változat egybevetésében: a tartalmi jegyek arra vallanak, hogy az otoki variáns a terjedelmesebb, s egyben a szöveg (minden bizonnyal) teljesebb változata, mely már a hvari változatban egy lényeges elemében megkopottabb változatot mutat. A következő idézetből látszik ez, hogy az énekből valamit kifelejtett az énekes, hisz a leányzó kezdeti huzódózása utáni hirtelen talpra ugrása motiválatlan:

Összejöttek mind a zord mezőben,
Vállból követ hajtottak sorban.
Mind a hősök követ hajigáltak,
Ámde nem így Manduka leányzó.
Földről aztán menten talpra ugrott,
Majd egy követ vállból elhajított,
Amint aztán úgy elhajította,
El is pattant az alsóruhája.
Ámde Monde legott meg is fordult,
Hogy ne lássák két kibomló keblét.¹²

A teljesebb, otoki változatban a leányzó hirtelen (és motiválatlan) kedélyváltozása is értelmet nyer, s mint majd látni fogjuk, egy alapvetően fontos motívum közbeiktatásával:

Hogy ezt hallja ifjú Andrijica,
Sík mezőre ment a katonákkal,
Elrendelte minden katonának,
Vállból követ hajítsanak sorban.

¹⁰ JUNG Károly, *További vizsgálatok Bankó lánya körül.*
<http://www.hid.rs/archivum.php?page=1060> (2012. április 7.)

¹¹ Uo., 2012. április 7.

¹² Uo., 2012. április 7.

Valahányan követ s sziklát dobtak,
Ámde nem az idegen dalia,
Hanem leült, mint ifjú leányka.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Felnevetett nagy hahotaszóval.
Hogy ezt látta Manduka leányzó,
A nevetés eszébe jutatta:
Vállból követ azonnal hajított.
Ahogy könnyen így elhajította,
Mindenkinél messzibb hajította.
A követ hogy hevesen felkapta,
El is pattant az alsóruhája.
El is fordult az ifjú leányzó,
Összehúzta az alsóruháját,
Meg ne lássa fehér mellét neki.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Levelet irt az édesanyjának:¹³.

Jung Károly kitér a verssorok összevetésére is. Erre példaként azt a verssort idézi, amely a Humijana leányzó hadakozásáról szóló énekben négy ízben is előfordul, abban az énekben, amely egyébként tíz szótagos verselésű. Ez a sor így hangzik: „Lépte szerint, mondjak, hogy ő férfiember.”¹⁴ Ez a tárgyalt széphistóriában is megjelenik, csak ott így hangzik: „De járása neki férfi-módra vala,” A sor egészen pontos magyar változata, ha nem tartjuk szem előtt a tizenkettes versformát, a következő lenne: „járása alapján azt mondanám, hogy ő férfi” írja Jung Károly. Tehát a következő magyar változata is elképzelhető lenne: „Járása alapján, hinném, férfiember.” Ez a tíz szótagos versformából kilógó négyszer is megismételt verssor arra utalhat, hogy korábban a Neretva alsó folyása vidékén az epikus (nép)dalköltészetnek létezhetett egy (szabálytalan) hosszúsoros versformában artikulálódott anyaga is, tehát nem elképzelhetetlen, hogy éltek ilyen metrikájú Katonalány-változatok is, melyek később elfelejtődtek, s helyüket átadták a tíz szótagos verselésű változatoknak, mint amilyenek az itt tárgyalt kései változatok is.¹⁵ Ezeknek a felvetéseknek vonalán haladva Jung szerint nem elképzelhetetlen, hogy a

¹³ JUNG Károly, *További vizsgálatok Bankó lánya körül*.
<http://www.hid.rs/archivum.php?page=1060> (2012. április 7.)

¹⁴ Uo., 2012. április 7.

¹⁵ Uo., 2012. április 7.

Semptei Névtelen kezében is a tíz szótagos vereslésű énekek előtti szabálytalan hosszúsoros formában (bugarštica) előadott vagy le is írt szöveg fordulhatott meg, melynek alapján a Bankó lányáról szóló széphistóriáját fordította-átdolgozta. Itt meg kell említenünk Bajza József állásfoglalását is, mely szerint a Bankó leányáról szóló magyar széphistória közvetlen elődjében egy XIX. században feljegyzett nyolcas versformájú nyugat-magyarországi horvát Katonalány-változat őst kell tisztelnünk. Ebben az esetben sem tíz szótagos versformáról van szó, hanem azzal párhuzamosan élő vagy azt megelőző metrikáról.¹⁶ Mindebből az következik, hogy a Bankó lányáról szóló magyar széphistória eredetijének kérdése korántse lezárt problematika.

Meg kell említeni még egy tartalmi jellemzőt, ami azt valószínűsíti, hogy a Jung Károly tanulmányában bemutatott és elemzett két dalmát Katonalány-változat évszázadokkal korábbi „ősei” is abban a korban jöhettek létre, mint az a Kurelac által gyűjtött szöveg, melynek ősében Bajza a Bankó leányáról szóló magyar széphistória horvát eredetijét vélte megtalálni:

Egy hős vagyon miközöttünk,
Minden lánynál szépségesebb,
Vezessük el Újvásárra,
Hogy meglássuk, vajon lány-e?¹⁷

Ebben a változatban szintén megjelenik egyik próbatételként a Bankó leányában is megjelenő piac:

Humijana leányzó	Bankó leánya
„Hogyha indulsz, haza, udvarodba, Ejtsed útba mind az új boltokat, Hogyha a lány mégis férfi lenne, Pipát vesz majd, meg hozzá dohányt is, Hogyha mégis ő leányzó lenne, Kelmét vesz majd, selyemből, pamutból.”	„Ifjú vitéz leány leszén, Orsóra, rokkára tekinteti leszén; De ha férfi leszén: mellette elmegyen, És fényes fegyverre neki szeme leszén.”

¹⁶ Uo., 2012. április 7.

¹⁷ Uo., 2012. április 7.

Krinka Vidaković-Petrov azt fogalmazta meg a széphistóriákkal kapcsolatban, hogy „A ballada tárgyának három kulcsfontosságú eleme van. Az első az a szituáció, melyben a leány úgy dönt, hogy álruhát ölt (az apa felváltása a seregben, mivel az már öreg s fiait nincsenek). A második a próbák sora (általában három), melyeken a lány sikeresen átmegy, anélkül, hogy felfedné valós identitását. A harmadik: identitásának felfedése és Bettelheim meseértelmezése szerint ezt a történetet úgy is fel lehetne fogni, mint a lány éretté válásának elbeszélését: az ugyanis apjával azonosulva távozik otthonról, s kiforrott (érett) személyiségként tér haza, arra készen, hogy átvegye igazi, női szerepét a családban és a társadalomban. A történet alapját az ödipális probléma képezi, amelyet a lány sikeresen meghalad. Másrészt Butor úgy véli, hogy bizonyos mesék tulajdonképpen a hős éretté válásának folyamatát írják le ami a kezdeti korlátozások felfüggesztésében nyilvánul meg; ennek során egész sor opposzió jelenik meg (gyerekek-felnőttek, szegények-gazdagok, alárendeltek-fölérendeltek), létezik azonban egy opposzió, ami megoldhatatlan, és pedig a férfi-női. A ballada tárgyának szempontjából éppen a hősnő identitásának kérdése a lényeges, az a kérdés, ami könnyen területen kívülre helyezhető és küldő jelek által juttatható kifejezésre (hamis férfiidentitást öltve a lánynak le kell vágnia haját, le kell szorítani mellét (*haját* sapkába rejti, *mellét* dolmánnyal szorítja le), aztán *fegyvert* kell fognia és *lovat* venni. Minden próba amit a hősnőnek ki kell állnia, világos határt szab a férfias és nőies között. A keleti verziók szívesebben alkalmaznak varázselemeket (ezért közelebb állnak a mesékhez), a nyugati verziók inkább a novellisztikus értelmezés felé mutatnak.”¹⁸

Ezek a műveken kívül még az alábbi táblázatban *Az öreg Dancia király*¹⁹ című művel hasonlítottam össze Semptei Névtelen művét tíz különböző szempont alapján, melyeket a fejezet végén idézetekkel alátámasztva, egy táblázatban is összefoglaltam.

Mivel mindkét vers a Katonalány-történetek típusához tartozik, ezért mindkettő középpontjában az a tény áll, hogy az apa már túl idős ahhoz, hogy a királyi udvarba elmenjen, ezért lányának kell eleget tennie ennek a szerepnek, ráadásul mindkét esetben a legkisebb lány az, aki ezt a megpróbáltatást vállalja. Ebből kifolyólag központi helyet foglal el bennük a „férfivá válás” rituáléja, melynek folyamata (hajvágás, ruhacsere stb.)

¹⁸JUNG Károly, *További vizsgálatok Bankó lánya körül (Tanulmány II. rész)*. <http://www.hid.rs/archivum.php?page=1070> (2012. április 7.)

¹⁹KALLÓS Zoltán gyűjtése Szabó T. Attila gondozásában, *Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák*, Magyar Helikon, Budapest, 1977, 249–250.

mindkét műben megjelenik. Ezenkívül közös még bennük az is, hogy a lányok nevét egyik esetben sem tudjuk meg, mindkét műben az van kiemelve, hogy kinek a lányai.

Különbséget mutat viszont például a próbák száma, mely a Semppei Névtelen széphistóriájában három (illetve értelmezéstől függően hat), Dancia király lányának viszont csak két próbát kell kiállnia. A kebelfeltárás motívuma, azaz maga a tréfa is csak a széphistóriában jelenik meg.

Formai különbségeket is mutat a két vers. Rímtechnikájuk tekintetében is különbség figyelhető meg, melynek valószínűleg az az oka, hogy a két mű, különböző időben keletkezett. A keletkezés körülményeiről is csak az első mű esetében beszélhetünk, ám a kolofon elmaradása a második műnél, csupán annak a formai sajátosságnak az eredménye, hogy a ballada (mint műfaj) sosem tartalmaz kolofont, mert az az epikus énekek jellemzője.

Felépítésük tekintetében viszont hasonlóak, mindkét vers versszakokból áll.

		Az Béla királyról való és az Bankó leányáról széphistória	Az öreg Dancia király
Cím	mindkettőben az a férfi (apa) jelenik meg akihez a nők tartoznak	Bankó	Dancia király
Felosztás	versszakokra osztott	36 + 2 versszakból áll	26 versszak
Királyok életkora	mindkettő túl idős már ahhoz, hogy a király színe elé járuljon	„Ki vénsege miatt megnehezült vala”	a versben nem jelenik meg konkrétan, csak a szövegkörnyezetből következtethetünk erre, illetve az első sorban szereplő „öreg” jelző utal erre

Lányok életkora	legfiatalabbak mindketten	„Mely közül ifjabbik a legszebbik vala”	„Küssebbik leánya”
„Férfivá válás” rituáléja	mindkettőben leírja a folyamatát	„Én szerelmes atyám, borotváltasd hajamot, Huszármódra mostan csináltasd ruhámot, És énvelem adjad te jó lovoidot, És velem bocsássad sok jó szolgálót.”	„ - Apám, édesapám, Jó Dancia király, Öltöztessél íngem Vitézi gúnyába, Vágassátok hajam Legények módjára, Magad fényes kardját Kössed oldalamba”
Próbák száma	a számuk különböző: Bankó leányának: 3 + 1 próbát kell kiállnia Dancia király lányának pedig csak kettőt	piac (0) , kőhajítás (1.) , pálya futás (2.) , célba lövés (3.) borivás (4.?) , fürdés (+1)	„Hogyha kegyes leszen, A guzsalyból veszen, De ha vitéz leszen, A keresztből veszen. -” „Hogyha kegyes leszen, S a guzsalyból veszen, De ha vitéz leszen, A feredni megyen.”

Tréfa	Bankó leánya felfedi női mivoltát, Dancia király lánya nem	„Hamar kapcsolja komoka dolmányát, Királynak mutatja két szép almáját.”	„Nem tudták kilelni Kegyesi mivoltát, Kegyesi mivoltát, Csak vitézi voltát.”
Rímtechnika	különböző: ami arra enged következtetni, hogy a két mű keletkezése között bizonyos időbeli eltérés van	gyakori a „vala” használata „Kilenc hajadon szép lánya nékie vala, Mely között ifjabbik a legszebbik vala, De járása neki firfi- módra vala, Felele atyjának, ő ezt mondta vala:”	ismétlés: „Elindult leánya Idegen országra. Elindult leánya Idegen országra,”
Keletkezés	csak Semptei Névtelen művében található kolofon amiből megtudjuk, hogy a művet egy ifjú fordította horvátról magyarra, Sempte várában, 1570. augusztusában	„Horváltul magyarra nem régen fordéták, Sebes Vág mentiben Sempte városában, Rendelé egy ifjú gondolatjában, Az istenhez való szerelmet mutatván. Mikoron írának ennyi esztendőben, Az ezerötszázban és hetven esztendőben, Kisasszony havának	a balladai műfajból kifolyólag nem tartalmazhat kolofont, mert az az epikus énekek jellemzője

		legelső hetiben, Dícsértessék isten az magos mennyekben.”	
--	--	--	--

A KOMIKUM MEGJELENÉSI MÓDOZATAI

IV. A NEVETÉS TÖRTÉNETE ÉS A GROTESZK A KÖZÉPKORBAN ÉS A SZÉPHISTÓRIÁBAN

A középkorban megjelenő nevetés még nem merő csúfolódás, hanem elsősorban az életre irányul. Ez a kor az élet és az ideológia minden hivatalos területéről kitiltotta a nevetést, de az utcákon, az ünnepek idején, és a szórakoztató ünnepi irodalomban minden jogában állt.²⁰ Éppen ezért alakultak ki a középkori kultúrának kanonizált formái mellett a velük párhuzamos vidám formák pl. a „bolondünnepek”. A nép ezen ünnepi vigadozásainak egyik elmaradhatatlan mozzanata az átöltözés, vagyis a ruházatuk által önmaguk szociális küllemének megújítása. Ez a motívum megjelenik az általam központba állított széphistóriában, hiszen Bankó már nem tud elmenni a király udvarába, mert túl idős, ezért legkisebb leányát kénytelen maga helyett elküldeni. Mivel a lovagi tornán nők nem vehetnek részt, azért a lány kénytelen férfiruhát öltöni:

Én szerelmes atyám,
 borotváltasd hajamot,
 Huszármódra mostan csináltasd ruhámot
 És énvelem adjad te jó lovoidot
 És velem bocsássad sok jó szolgálidot.
 Én te fiad levén: Budára felmegyek,
 Királyhoz udvarban helyetted felmegyek,
 Minden tisztességet én ott megjelentek,
 Mint illék fiadnak, én ott ugyan tészek.

Ez az átöltözés motívum nagyon lényeges a rokon művekben is, így megjelenik a *Moksa* című epikus énekben is:

²⁰ A. Ja. GUREVICS, *A középkori népi kultúra, VI. fejezet: „Fenn” és „lenn” a középkori groteszk*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 296—357.

Ne búsulj, apám,
kedves táplálóm,
Ne búsulj, szülöm, jó
felnevelóm:
Katonának én helyetted megyek,
Kiváltalak én, kedves táplálóm.

és *Az öreg Dancia király* ballada is az átöltözés motívumára épül:

Apám, édesapám
Jó Dancia király,
Öltöztessél ingem
Vitézi gúnyába,
Vágassátok hajam
Legények módjára
Magad fényes kardját
Kössed oldalamba.
Adjad a kezemre
Ékes paripádat,
Mert én kiválnálak
Katana rabságból. –

Ugyancsak lényeges volt a hierarchikus „fent” és „lent” fölcserélése, amikor ezeken az alkalmakon bolondpüspököket, bolondérsekeket stb. avattak. Ugyanilyen felcserélődés jelenik meg akkor is, mikor az átöltözéssel a lányok elvesztik korábbi női mivoltukat és férfivá válnak.

Ezen tényezőkön túl a középkor nevetéskultúrájára jellemző még az össznépesség és az egyetemesség is, illetve az, hogy megbonthatatlan összefüggésben van a szabadsággal. A középkor komolyságában ugyanis feltűnően uralkodott a félelem és a megfélemlítés, a nevetés ezzel szemben azt feltételezi, hogy az ember leküzdötte ezt az elemet. Ezt Bahtyin így fogalmazza meg: „Aki nevet, füttyöl a pokolra és általában mindarra, ami félelmetesebb a földnél.”²¹ A középkor végén, mely időből Bankó leánya című mű is származik, elkezdődött a nevetés kultúrája és a magas irodalom között feszülő határ elmosódása.²²

²¹ Mihail BAHTYIN, *Francois Rabelais művészete. A középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982, 77—179.

²² Uo., 77—179.

Aaron Gurevics is felhívja arra a figyelmet, hogy a groteszk lényeges eleme a középkor világszemléletének, és az emberek valósághoz való viszonyulása szempontjából elválaszthatatlan. Éppen ezért a középkori groteszk alapját az ambivalencia alkotja. Gurevics szembe száll Bahtyin azon megállapításával, mely szerint a groteszket a nem egyházi kultúrába, a karnevál világába vezette vissza. Szerinte ugyanis, a groteszk általánosan jellemző volt a középkori ember gondolkodásmódjára.²³

V. A MŰ ELEMZÉSE A NEVETÉSELMÉLETEK ALAPJÁN

Bergson szerint komikus csak *emberi dolog* lehet, pl. egy táj sohasem. A vizsgált művünkben sem a helyszín komikus, hanem egy konkrét személy, maga a király, akit a lány megtréfált. Bergson felhívja arra is a figyelmet, hogy a nevetés szituációja mögött mindig rejtőzik valami *titkos egyetértés* a többi valós vagy fiktív nevetővel. Tudjuk, hogy ez a széphistória több változatban is fennmaradt a környező országokban, de akik elbeszélték, ők nagyjából nők voltak.²⁴ Itt felmerül az a kérdés, hogy vajon a férfiváltozatban is előkerülne-e Bankónak a nevetése, vagy ott kimaradna ez, és így kevésbé válna a király helyzete csúfondárossá. Feltételezhetjük, hogy ez a nevetés csak a női hagyományokban élt, és ez a nők rejtett üzenete a férfiak felé, illetve a rokon-helyzet vállalása Bankó leányával abban az értelemben, hogy a nők igenis képesek olyan helyzetekben is helyt állni, mint a férfiak. Bergson szerint „mikor egy bizonyos komikus hatás egy bizonyos okból származik, ez a hatás annál komikusabbnak tűnik fel, minél természetesebbnek találjuk az okát.”²⁵ Bergson a *komikus arc*nak a kérdését is taglalja. Szerinte egy arc annál komikusabb, minél elevebben juttat eszünkbe egy gépies cselekvést, melybe a kérdéses személy elmerülni látszik. Ide tartozik pl. a gesztusok és a mozgás komikuma. Ez a Semptei Névtelen széphistóriájában a lány nézése és járása közötti ellentétben jelenik meg, hisz egyik a férfiúi másik pedig női identitásához kapcsolódik („Te szép tekintésed leány-módra vagyon;/ Te járásod neked férfi-módra vagyon,).

Bergson a komikum megjelenésének különböző szintjeit gyermekjátékokhoz kapcsolja: a rugós ördöghöz (ami dobozából kiugrik, és minél jobban benyomjuk, annál nagyobb ugrik), zsinóros pojácához (melyet a gyermek zsinórón rángat) és a hólabdához

²³ A. Ja. GUREVICS, i.m., 296—357

²⁴ JUNG Károly, *További vizsgálatok Bankó lánya körül.*
<http://www.hid.rs/archivum.php?page=1060> (2012. április 7.)

²⁵ Henri BERGSON, *A nevetés, tanulmány a komikum jelentéséről és négy lélektani értekezés*, Révai Kiadó, Budapest, 1913, 1–173.

(ami gurul s gurulva növekedik). Egy hatáshoz hasonlítja, mely úgy terjed tova, hogy önmagához adódik, míg végre a kezdetben jelentéktelen ok szükségszerű haladás révén épp oly fontos, mint váratlan eredményekben végződik: pl. Don Quijote a kocsmában jelenetben. Ez a hatás a széphistóriában akkor csúcsosodik ki, amikor a tréfa kiderül, azaz amikor Bankó leánya kikapcsolja dolmányát. Bergson szerint a gyermeket mulattatja a kuglibabáknak lódított golyó, mely mindent felborít, de még nagyobb a nevetés, ha a golyó mindenféle vargabetűt leír útja során. Ez a megállapítás a tárgyalt műben, úgy jelenik meg, hogy a főszereplő a próbák során „leírja ezt a vargabetűt”, és a vitézekben és a királyban egyre inkább erősödik az a képzet, hogy férfiról van szó, ezért lesz még inkább komikus a széphistória végén a nemi identitás fölfedése. Bergson a nevetés kiváltó okait különbözőképpen fogalmazza meg. Szerinte nevetésre ad okot minden olyan szituáció ami a lelki elemek kiemelése helyett a testiségre irányítja a figyelmet. Ez a nézőpont ebben a széphistóriában is megjelenik, hisz a tréfa kiderülésének alapját egy testi jelenet („Hamar kapcsolja komoka dolmányát,/ Királynak mutatá szép két almáját.”) képezi, és ebből kifolyólag a vén Bankó nevetésének is. Az átvitel és az automatizmus kiemelése képezi a következő pontot, ami nagyjából ugyanazt jelenti, a dolgok folyamatos ismétlődését. Ez megjelenik Semptei Névtelen művében is, hisz minden próbát megnyer Bankó leánya, sőt kiemelkedően teljesít mindegyik helyzetben:

Nem leány az vitéz, hanem kurvafia,
Mert minket meggyőze az vín Bankó fia.
Az célhoz lövésben ő minket meggyőze,
A pályafutásban abban is meggyőze,
Az kőhajításban is felette meggyőze,
Az boritalban is ő minket megnyere.

Az igazság is, ami a meggyőzés vagy a megtérítés hatalmát hordozza magában, lehet a komikum egyik kiváltó oka. Minél nagyobb szabású egy mű, és minél mélyebb a megsejtett igazság, annál nagyobb lesz a komikum mértéke is. Ez megjelenik a tárgyalt széphistóriában is: mi tudjuk Bankó leányáról, hogy nő, viszont a katonák és a király csak sejtik, majd végül meggyőződnek ennek valóságáról is. Ezért lesz olyan nagy hatása, mikor „mutatá szép két almáját”.

A komikus személy, gyakran olyan személy, akinek helyébe képzeljük magunkat, elfogadjuk gesztusait. Tehát a nevető tulajdonságai között a jámborság is megjelenik. Bizonyos mértékig az olvasó is együtt érez a királlyal hisz addigi irányító szerepéből, mely szerint ő irányítja az eseményeket, a komikus cselekvések által egy alárendelt szituációba

kerül, hisz egy tréfának az áldozata lesz, az eredmények kontrolálása kicsúszik kezeiből, hisz nem éri utol Bankó leányának hajóját. Viszont a nevetés másik nagyon fontos jellemzője: a büntetés. A megalázás a rendeltetése, arra a személyre nézve, aki tárgyául szolgál. Célját nem érné el, ha a rokonézés, vagy a jóság jeleit viselné magán. Bár ennek a pontnak a megjelenése a tárgyalt műben nem jelenik meg, hisz arra, hogy a király mennyire volt igazságos vagy népét sanyargató a széphistóriában nem kerül utalás. Viszont, ha egy tágabb körben szemléljük ezt, Bankónak lehet a büntetése a királyra nézve, abból a szempontból, hogy miért éppen most rendezte a lovagi tornát, amikor ő már túl öreg ahhoz, hogy részt vegyen rajta.²⁶

Propp nevetéelmélete²⁷ a komikust és a nevetségest, a komikumot és a nevetést együtt vizsgálja, és megállapítja, hogy a különféle komikumalakzatok különféle nevetést váltanak ki. Ebből kifolyólag két szempontból is Bergsonnal ellentétes kitételeket fogalmaz meg. Először is szerinte a természetben meglátott dolog vagy egy állat viselkedése is lehet komikus, bár azt leszögezi, hogy ezekben az esetekben mindig egy antropomorfizációs folyamat zajlik le, azaz minden esetben az emberinek látott sajátosságokat nevetjük ki. Nem ért egyet Bergsonnal a nevetés kiváltó okaival kapcsolatban sem. Bergson ugyanis a nevetést a természeti törvények működéséhez hasonlítja, ami szükségszerűen bekövetkezik, ezzel szemben Propp történelmi, szociális, nemzeti és individuális okokról beszél.

A komikusság kiváltó okait Propp tizenöt pontban fogalmazza meg, melyekből én csak a következők megjelenését érzem indokoltnak. Elsőként, az *ember fizikai lénye*, mely középpontjában valamilyen testi hiányosság, illetve önmagában a test, a testiség áll, amennyiben előtérbe kerül az elvárt szellemi tartalmak helyett, és lehetetlenné teszi azok érvényesülését.²⁸ Ez a típus megjelenik a tárgyalt műben két szempontból is. Végző soron a kialakult helyzetet egy testi „hiányosság” okozza, annak ténye, hogy Bankó leánya lány és nem fiú. Másrészt a testiség is előtérbe kerül, olyan szempontból, hogy Bankó leánya női mivoltának igazolásaképpen megmutatja kebleit a királynak. A második a *hasonlóság komikuma*, mely szerint az „egyforma” akkor komikus, amikor váratlan, vagyis nem tesz eleget az önállóság, a különbözőség követelményének. Ezért lehet komikus az ismétlés

²⁶ Henri Bergson, i.m., 1–173

²⁷ Vladimir PROPP, *On the Comic and Laughter*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 2009.

²⁸ Uo., 27–35.

akkor, amikor a változatosság lenne az elvárás.²⁹ Ilyen egyforma elem a széphistóriában a próbák megnyerésének folytonossága, mely az olvasóban komikus hatást vált ki, hisz groteszk az a helyzet, mely szerint egy lány rendre, mindenben képes legyőzni a lovagokat. *Az ember mint élettelen tárgy* komikuma az ember eltárgyiasulását, emberszerűségének elvesztését is jelenti. Amennyiben nem nagyméretű hiányosságról van szó (ez tragikus lenne), akkor nevetést vált ki.³⁰ A király szerepe tulajdonképpen felfogható élettelen tárgyként, hiszen csak végignézi az eseményeket, a próbákon (ahol akár megbizonyosodhatna az igazságról) nem vesz részt. *A foglalkozások, szakmák, hivatások nevetségessége* esetében sem önmagában a foglalkozás nevetségességéről van szó, hanem valamilyen hozzá kapcsolódó elvárás megghiúsulásától.³¹ Például az olvasó elvárhatná a királytól az éleslátást, azaz azt, hogy felismerje a vitézben a nőt, főleg, ha már előzetes kételye felmerült, a fürdés visszautasításakor ne engedje elmenni. Illetve, ha már elengedte és megbizonyosodott tévedéséről, érje utol. Propp külön tárgyalja a paródiát, utalva azonban arra, hogy a korábban említett példák rejtett paródiákként is fölfoghatók. A *paródia* Propp szerint valamilyen jelenség külsődleges jegyeinek imitációja -azok belső értelmének háttérbe szorításával vagy kizárásával. Célja épp az, hogy azzal szembesítsen, hogy az adott külsőségek mögött nem áll semmi.³² Ez megjelenik Semptei Névtelen széphistóriájában is, hisz Bankó leányának „járása neki férfi-módra vala” viszont „Te szép tekintésed leány-módra vagyon”. A következő a *szándék nevetségessé tétele*, ami az emberi elvárások megghiúsulása, amennyiben nem nagyméretű, sorsmeghatározó narratívákról van szó, komikus lehet. Itt is feltétel, hogy valamilyen emberi hiányosság kerüljön felszínre.³³ Itt az emberi elvárás megghiúsulása maga az a tény, hogy a minden próbát megnyerő lovag személye valójában egy lány. A *lővátétel* esetében másik ember váltja ki a nevetségessé válást, itt a lővátétel aktív alakítója mindig valamilyen morális többlettel rendelkezik, és a lővátétel hiányosságait teszi láthatóvá. Ez szükséges a komikussá váláshoz, ellenkező esetben a lővátétel áldozata tragikus hős lenne, nem pedig nevetségessé vált figura.³⁴ A széphistóriában azzal, hogy Bankó leánya kikapcsolja dolmányát, lővát teszi Béla királyt. Az *alógia*, oktalanságot, az ok-okozat kapcsolatok föl

²⁹ Uo., 36—39.

³⁰ Uo., 51—55.

³¹ Uo., 56—59.

³² Uo., 60—63.

³³ Uo., 69—74.

³⁴ Uo., 75—80.

nem ismerését jelenti.³⁵ A tárgyalt műben ez a felismerés akkor jelenik meg, amikor a király nem veszi észre, hogy a lovag minden próbát végrehajtott, csak a fürdést utasította vissza. A *hazugság komikuma* működhet akkor is, ha mindkét fél tisztában van mind a hazugsággal, mind annak nyilvánvalóságával. Amennyiben a hazudó fél nincs tisztában hazugsága nyilvánvalóságával, maga válik komikussá, mégpedig szándéka megghiúsulásával, amiről korábban már volt szó.³⁶ A Bankó leányában maga a lány átöltözése is felfogható hazugságként, de ez a lóvá tétel megvalósulása, ezért a hazugság lelepleződése a lóvá tett kárára lesz nevetséges, mivel elhitte a hazugságot. Nevetségessége annál inkább érvényre jut, minél inkább gyanakodott. Itt az okossággal párosult oktalanság esete is érvényesül. A tizenharmadik kiváltó ok a *komikum nyelvi eszközei*, de a nyelv sem önmagában komikus, hanem a nyelvhasználó vonatkozásában, amennyiben valamilyen hiányosságot tesz láthatóvá.³⁷ Ez a típus a széphistóriában kevésbé érvényesül, ám ilyen elemként értékelhetjük a női kebel értelmében használt „alma” megnevezést, amit az elbeszélői közlésen túl a leány megismételt kijelentései is kiemelnek, illetve az ehhez illő „megszegni” kifejezést, ami a lány szüzességének elvételt jelenti. A *komikus jellemek* általában nem önmagukban komikusak, hanem a történetükön belül, a viszonyaikban. A tárgyalt műben önmagában a király sem lenne komikus szereplő, a szituációból kifolyólag válik azzá.³⁸ Az utolsó ok a *személycsere*, annak az esete, amikor valakit másnak hisznek, mint aki. Ehhez a hithez elvárások társulnak, ebből számos szándék és ebből következő cselekvés következik, mígnem nyilvánvalóvá válik, hogy minden bonyodalom hiábavaló volt, mert a kiindulópont volt téves. Végére is az oktalanság, az értelmetlen, téves értelmet képző gondolkodás válik nevetségessé.³⁹ A Bankó leányában ennél bonyolultabb a személycseréhez kapcsolódó történetalakítás. A király okossága felismeri a személycserét, az átöltözést, elvárásai, vágyai, értelmetlennek bizonyuló cselekvései ehhez a felismeréshez kapcsolódnak, de minden okossága hiábavalónak bizonyul, hiszen a próbatétel eszközei nem bizonyulnak megfelelőnek. A lány teljesíteni tudja a férfikritériumokat, meg tud felelni az öltözkéssel vállaltaknak. Ezért értelmezhetjük Bankó nevetését egyetértő nevetésként, hiszen itt „elégítelt kap” a fiúörökös hiányából, illetve az időskor jellemzőiből származó hátrányaiért. A „sok hűhó semmiért” szerkezete viszont érvényesül, de úgyszintén a fenti logikának megfelelően.

³⁵ Uo., 81—87.

³⁶ Uo., 88—91.

³⁷ Uo., 92—104.

³⁸ Uo., 105—113.

³⁹ Uo., 114—118.

A nevetésnek pedig Propp öt fajtáját különbözteti meg. Az első a *jó szándékú nevetés*, melynek jellemzője, hogy másokkal együtt érző, megértő.⁴⁰ A második a *kárörvendés*, illetve a *cinikus nevetés*, mely az irodalomban a negatív jellemek sajátossága, az ilyen nevetés tehát negatív megítélés alá esik. A történet konfigurációján múlik, hogy egy-egy nevetés milyen értelmet kap.⁴¹ Bankó leányának nevetése is kárörvendő nevetés, de az egész történet megértése során ez a kárörvendés feloldódik az elégtétel színre vitt nevetésében (Bankó). A királyt ért kár is csak annyi, hogy nem az ő szándékai érvényesülnek, hanem a lányé, vagyis a hatalmasság nem tudja érvényesíteni hatalmát. A komikumot fokozza, hogy nő győzi le a férfi(aka)t, ráadásul a férfiak által fölállított szabályok betartásával. A harmadik a *derűs nevetés*, melyet a komikum vált ki. Öröm, életöröm az oka, valamilyen belső ok (ez a derű), amely nevetéssel reagál a létezés bizonyos megnyilvánulásaira. Az anya nevetése gyermekére, vagy valakivel való találkozás öröme.⁴² A következő a *rituális nevetés* amely a nevetés játékos erejébe vetett hitből fakad. A nevetés a megújulás, az életerő érvényesülése.⁴³ Jung Károly ezzel a nevetéssel hozza kapcsolatba vén Bankónak a lánya identitásváltása kapcsán felhangzó nevetését.⁴⁴ Az utolsó típus a *féktelen nevetés*, amely a fokozatok, a mérték szempontjait érvényesíti. Összefüggésben van a határok áthágásával és az életörömmel (az élet fölött érzett animális örömmel nevezi Propp). Itt hivatkozik Propp Bahtyin *Rabelais*-könyvére, ezt a nevetést a népi kultúra szabályozott világának időleges (karneváli) felfüggesztésével hozva kapcsolatba. A féktelen nevetés ebben az esetben felszabadító, határromboló jellegű.⁴⁵ Valamelyest az öreg Bankó nevetésében is megmutatkozik ez, hisz felszabadult két okból is: becsületén nem esett csorba, a nevében megjelent valaki a királyi udvarban, aki ráadásul az összes próbát megnyerte, másrésről legkisebb lányának nem lett semmi baja, épségben hazatért.

⁴⁰ Uo., 119—125.

⁴¹ Uo., 126—128.

⁴² Uo., 129—130.

⁴³ Uo., 131—132.

⁴⁴ JUNG Károly, *További vizsgálatok Bankó lánya körül.*

<http://www.hid.rs/archivum.php?page=1060> (2012. április 7.)

⁴⁵ Vladimir PROPP, i. m., 133—136.

VI. A NEVETÉS SZEREPE A ROKON MŰVEKBEN

A széphistória végső jelenetének, melyben Bankó „Nagy fenn hahotával azon nevet vala”, a délszláv változatokban nincsenek nyomai. Viszont a *Manduka leányzó* című széphistóriában megjelenik, csak más helyen (nem a történet végén, hanem a harcosnak álcázott lány nemét felfedni kívánó próbák esetében), de lényegében ugyanabban a funkcióban: a rituális nevetésről megfogalmazott proppi elmélet igazolásaként. Ebből a koncepcióból kiindulva egyértelművé válik, hogy az álruhás lovag parancsmegtagadása, az ének hősnőjének váratlan megingását jelenti önként vállalt férfiidentitásában. Ez a következőképpen azonosítható az ének szövege alapján: miközben a katonaság köhajtásban versenyez, Manduka nem vesz részt az erőpróbában, ehelyett leül („leült, mint ifjú leányka”). Tehát aktuális szerepében megingott és ezt a parancsnok azonnal észrevette és gyanújának beigazolódását látta ebben, de ezt nem durva módon nyilvánította ki, csupán „felnevetett nagy hahotával”. Ennek hallatán viszont Manduka azonnal visszazökkent vállalt férfiszerépébe, és azonnal cselekedett: „A nevetés eszébe jutatta:/ Vállból követ azonnal hajított.” Ám eme heves mozdulat hatására következett be majdnem az a pillanat, ami felfedte női mivoltát: „A követ hogy hevesen felkapta,/ El is pattant az alsóruhája.” A szöveg viszont nem ad egyértelmű választ arra, hogy a gyanakvó Andrijica felismerte-e a lányt. Ebben a részben Propp azon elmélete is megmutatkozik, mely szerint a „közösségi élet hajnalán minden születést és újjászületést kötelező, akaratlagos nevetésnek kellett követnie”.⁴⁶ Propp nyomán nagyon fontos leszögezni, hogy itt teljesen más fajta nevetésről van szó, nem humoros szituációk kiváltotta nevetésről. Jung Károly felhívja a figyelmet arra, hogy az identitáskontroll ily módon való elvesztése a dalmát változatban még egy helyen előfordul:

Új boltokhoz menten elindultak,
Pipát vettek meg dohányt is hozzá,
Csak nem indult Manduka leányzó,
Hanem leült, mint ifjú leányka.

⁴⁶ JUNG Károly, *További vizsgálatok Bankó lánya körül.*
<http://www.hid.rs/archivum.php?page=1060> (2012. április 7.)

Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Felnevetett nagy hahotázással.
Hogy ezt látta Manduka leányzó,
Nevetése eszébe juttatta:
Pipát s dohányt vett ő is azonnal,
S rá is gyújtott, mint férfiember.

S végül a Duna átúszásának során is megismétlődik ugyanez a jelenet.⁴⁷

A MŰ SZIMBOLIKUS NYELVE

VII. A MŰBEN MEGJELENŐ SZIMBÓLUMOK KULTURÁLIS JELLEMZÉSE ÉS SZEREPE AZ INTERPRETÁCIÓBAN

A széphistória interpretációjában nagyon fontos szerepet játszik a szimbólumok és a számok általi értelmezés. A műben számos olyan metafora jelenik meg, amely a női-férfi szerepekre utal, illetve a szerelmi aktust jelképezi, melyet Bankó leányának sikerül elkerülnie („Budára hoztam volt az két drága almát, / De nem tudta, király, megszegni az almát”). Maguk a próbatételek is összekapcsolhatók az erotikummal, mert a hagyomány szerint a nő meghódításának és a hadakozásnak a megjelenítéséhez ugyanaz a jelképrendszer kapcsolódik. Ehhez a körhöz tartozik még a tipikusan férfiszimbólum, a fegyver, illetve a nőiségre utaló rokka. A legfontosabb szerepet mégis a fürdés, a bor és a víz, illetve az alma szimbolikus jelentései képezik. Ezek bemutatása után a számok jelentőségének szempontjából vizsgáltam a verset és annak szimbólumrendszerét.

a. LÁTÁS

A látás szó elsődleges jelentése 'saját szemmel meglátni, észrevenni, megpillantani valamit'⁴⁸. Emellett azonban más összefüggésrendszerben is értelmezhető, azaz mint 'érezni, megtapasztalni, a látás által valamiről megbizonyosodni, megérteni, megismerni, tudomásul venni'⁴⁹.

⁴⁷ Uo., 2012. április 7.

⁴⁸ *Keresztyén Bibliai Lexikon*, (in: Lexikontár DVD), Complex Kiadó, Budapest, 2008.

⁴⁹ Uo.

A Bibliában is számtalan helyen fordul elő, a prófétákat „Látónak” nevezik, Istent nem lehet színről-színre látni, számtalan látomás leírása, illetve Izráel megszabadítása is azzal kezdődött, hogy Isten meglátta népe szenvedését.⁵⁰

Ebben a széphistóriában, mindenképpen a másodlagos jelentését tekinthetjük adekvátnak, hisz a király, annak ellenére, hogy gyanúja felmerül nem látja meg Bankó leányának női mivoltát, csak a mű végén.

b. JÁRÁS, TEKINTET

A járásnak és a tekintetnek is nagyon jelentős szimbolikus szerepe van a széphistóriában. A tekintet, a látással ellentétben, mindig személyek viszonylatában jön létre, amelyhez találkozni kell, ez a tulajdonsága Bankó leányának, mely a királyban a valódi nemi identitására irányuló kétségeket is felveti. Ezzel ellentétben a test egy egyirányú dolog, éppen ezért az ehhez kapcsolódó jeleket Bankó leánya álcázni is tudja. („Mely igen ifjú vagy, kin nagy csodám vagyok,/ Te szép tekintésed leány-módra vagyok;/ Te járásod neked férfi-módra vagyok,/ Hogy én megérthessem, akaratom vagyok.”)

A mű végén összekapcsolódik ez három szimbólum, amikor az elrejtett testet Bankó leánya Béla király tekintete elé tárja. Azáltal, hogy a király meglátja a valóságot, megérti, felismeri azt, hogy a szereplő valójában nő és ő tréfa áldozata lett. („Hamar kapcsolja komoka dolmányát,/ Királynak mutatá szép két almáját.”)

c. PIAC

A piac szimbolikájának kiemelése abból a szempontból fontos, hogy ez a nyilvánosság tere, ahol férfiak és nők egyaránt megjelenhetnek, és a műben való megjelenése is erre irányul, hisz azt hivatott kideríteni, hogy a próba alanya identitásának megfelelően milyen termék iránt mutat érdeklődést ezen a helyszínen.

A piac minden városban többféle célt szolgált (pl. a rómaiak és görögök hivatalos ügyek intézésére is használták, a gyermekek számára játszótérként funkcionált, de az ókorban a munkára várók is itt álldogáltak, míg valaki felfogadta őket), de elsősorban a kereskedés helye volt.⁵¹

Egy idő után a hetivásárrá alakult piacok szakosodhattak. Így vált a keddi vásár állatvásárrá, a pénteki pedig az iparcikkek vására volt.⁵² Ebből kifolyólag megkockáztathatjuk azt a feltételezést is, hogy Bankó leányának története egy pénteki napon játszódik.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² *Magyar Néprajzi Lexikon. Negyedik kötet*, (főszerk. ORTUTAY GYULA), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 237.

d. ROKKA

Az első tipikusan női szimbólum a rokka, amely az első, illetve értelmezéstől függően a első, nem tipikusan vitézi próbatétel helyszínén, a piacon jelenik meg. Mivel az eszköz tipikusan női szimbólum, a helyszínnek az énekben való megjelenése is a szereplő valódi nemének kiderítésére irányul. Ezt az eszközt a gyapjú, a kender és a len felvonására használták, és alakja alapján a sors és a háztartási munka legöngyölődő fonalát jelképezi, sőt egyes társadalmakban az volt a szokás, hogy a családba újonnan bekerülő asszonyt egy rokkával ajándékozták meg, az asszonyi kézügyesség jelképeként.⁵³ Funkcióját tekintve a rokka „lábmeghajtásos szerkezet, amely egyidejűleg sodorja a szálakat fonallá és tekeri fel a kézi fonalat csévévé”.⁵⁴ Ha ebből a funkciójából indulunk ki, akkor a műben lehet a körforgás kifejező eszköze is, azaz az atya szerepének és a családi hírnév továbbvitelének a folytatása a legkisebb lány személyében.

e. CÉLBA LÖVÉS

Az ezt követő próbatétel a célba lövés magára a szerelemi aktusra is utalhat, melyet a lánynak nem kell elszenvednie, hiszen a próbát kiállja.

f. BOR

A bor a 18. versszakban jelenik meg, tehát a széphistória közepén foglal helyet (ha a kolofont különálló részként tekintjük), ezzel is kiemelve jelentőségét. Azaz annak lehetőségét, hogy Bankó leánya a lerészegedés folyamata által könnyen elkövethette volna annak hibáját, hogy valódi nemét felfedje. A bor mint életelixír, a halhatatlanság itala szokott megjeleni, az igazság, a vidámság és a termékenység szimbóluma. A borhoz hozzákapsolódik a víz szimbolikája is (mely itt először a 24—25 versszakban a fürdésnél jelenik meg) mint a Nap és Hold, tűz és víz, továbbá az isteni és emberi természet összeolvadásának jelképe. A bor maszkulin jelkép, a kenyér pedig feminin.⁵⁵ Ezenfelül, annak ellenére, hogy a bornak szűkebb értelemben a szőlőből készült szeszes italt szokás nevezni, tágabb értelemben a gyümölcsnedvek kiejedése által nyert szeszes ital is nevezhető bornak.⁵⁶ Így kerülhet kapcsolatba a bor, mint átváltozást elősegítő tényező kapcsolatba a tényleges nemváltást eredményező alma motivikájával.

⁵³ *Szimbólumok lexikona*, (szerk. Michael GUILLEMOT – Bethsabée BLUMEL), Debrecen, 2009, 20—22.

⁵⁴ *Magyar Néprajzi Lexikon. Negyedik kötet*, (főszerk. ORTUTAY GYULA), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 261.

⁵⁵ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*, (szerk. PÁL József – ÚJVÁRI Edit), Balassi Kiadó, Budapest, 1997, 79.

⁵⁶ *A Pallas Nagy Lexikona*, (in: Lexikontár DVD), Complex Kiadó, Budapest, 2008.

Az antikvitásban a bor Dionüszoszhoz kapcsolódik, és részegítő erejét az istenség általi megszállottság megnyilvánulásának tulajdonították, és a Dionüsziaikon a jókedv mámorából mint a halál szakadékból való újjáéledésben bíztak.⁵⁷ Ebből a szempontból Bankó leányának újjáéledésének is értelmezhetjük, hiszen ez az utolsó próba, mely után a lovagok a király elé járulnak, és a tudomására hozzák, hogy meggyőződtek a lány férfiúi voltáról.

Népköltészetünkben a bor a legény jelképe, míg a kenyér a leányé. Számos régi magyar szokás kapcsolódik hozzá, sok helyen a földre vagy tűzbe cseppentett bor volt az italáldozat a ház vagy a házi tűzhely istenének, illetve a tűz szellemének. És faluhelyen még egy-két évtizede is boráldomással pecsételték meg a szerződéseket és vásárlásokat.⁵⁸

A mélylélektan álomszimbolikáját vizsgáló Aepli szerint a bor a személyiség szellemi-lelki tartalmának manifesztálódása, és semmi köze a szó szoros értelmében vett alkoholhoz. »A vallásos élmény, az isteni vér jelképévé avatta a bort. A bor izgató, a bor a szellem ereje, amely legyőzi a föld erejét, szárnyakat ad a képzeletnek... Ha az álomban aranyosan vagy sötétvörösen csillogó bor ragyog üvegkelyhekben, pozitív és jelentős életre utal. A bor csodája lélektani tekintetben az átváltozás isteni csodája a földi-vegetatív létből a szellemi szárnyalásba.«⁵⁹ Ugyanez az átváltozás valósul meg a széphistória keretein belül is, a bor megívása után mindenki megbizonyosodik arról, hogy a lovag valójában minden próbát remekül teljesítő férfi.

Ezt a próbát, illetve a bor szimbolikus jelentését értelmezhetjük a proppi komikumtípusok felől is. Egyfelől értelmezhetjük a *komikus személy* típusa jelenhet meg, abban az esetben, ha a komikum középpontjába Bankó leányát állítjuk. Ekkor vele szemben, az volt a vitézek célja, hogy a részegség állapotába eljutva a részeg emberre jellemző felszabadultság, bolondság révén komikussá váljon, esetleg felfedje valódi identitását. A büntetés igénye is mivel az összes eddigi lovagi tornát megnyerte Bankó leánya, esetleg azt gondolták a vitézek, hogy itt legyőzhetik őt. Ebből következik a *szándék nevetségessé tételének* komikuma. Mivel Bankó leánya ebben a próbában is legyőzi a lovagokat, ezért ők válnak komikussá:

Vitézek fejenként asztalra ülének,
Vén Bankó leányát köztök leöltetének;
Az Bakhus istennek áldozni kezdenek,

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Helikon Kiadó, Békéscsaba, 1990, 37–38.

⁵⁹ Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Corvina Kiadó, Budapest, 1996, 57–59.

Mind fejenként hamar elrészegedének.

Vén Bankó leánya még józanon vala,
Felvőn egy szép kupát, kiben jó bor vala,
És az vitézekre azt köszönte vala,
Király egészségeért azt megitta vala.

g. FÜRDÉS

A fürdés az ókortól kezdve a testi és lelki megtisztulás jelképévé vált, amely megszabadít a bűntől, a múlttól és minden földitől. Az ókori kultúrában kivétel nélkül minden vallási szertartáshoz hozzátartozott az azt megelőző fürdés, tisztálkodás rituáléja. Ezeknek a fürdéseknak az volt a funkciójuk, hogy biztosítsák azt, hogy a szentséghez járuló se testével, se lelkével ne szennyezze be a szertartást vagy a szent helyet. Éppen ezért az ókeresztény időkben a római társadalom közfürdői, negatív jelentéssel bírtak a megtértek számára: az eltékozolt életet szimbolizálták.⁶⁰

A fürdés erotikus jelentést is kaphat, a meztelen emberi test megjelenítése révén. Ebből kifolyólag az európai művészetben gyakori Betsabé vagy Zsuzsanna fürdőjének, a női test szépségeként való megjelenítése.⁶¹

A keresztyén hagyományokban is hozzátartozik a fürdés a megtisztulási szertartáshoz, hisz a test tisztántartásának legfontosabb módja a fürdés volt. Sőt, a Bibliában Jézus azt tanácsolja a böjtölő embernek, hogy ne szomorkodva böjtöljön, hanem kezét megkenve és arcát megmosva.⁶² Ebben az esetben ez összekapcsolható Bankó leányának a tréfás cselekedetében, bár a fürdést elutasítja, de a megvalósításhoz mégis vízre van szüksége, hisz a Duna vizén tárja fel a valóságot Béla király előtt.

A magyar népszokások alapvetően mágikus hatást tulajdonítottak a fürdésnek, mely egy mágikus szertartásnak számított, a tisztulást, egészségvarázslást vagy akár szépségvarázslást segítette elő, és ebből kifolyólag elsősorban ünnepekhez kapcsolták: kiemelkedően nagypéntekhez, de jellemző volt húsvét, újév, vízkereszt vagy Szent György napján való előfordulása is. Ezzel párhuzamot mutat az a feltételezésem, mely szerint Bankó leánya pénteken ment a piacra, így ebből kiindulva a lovagi próba eseményei egy nap zajlottak le, de mégis, valamelyest kapcsolhatók a katolikus kultúrkörhöz, és a szimbólumok szintén is tartalmazzák az átváltozás megjelenítését. A gyógyító célú fürdetések esetében gyakran a fürdés mikéntjén volt a hangsúly, amelyben a vízbe

⁶⁰ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*, i.m., 157—158.

⁶¹ Uo., 157—158.

⁶² *Keresztyén bibliai lexikon*, (in: Lexikontár DVD), Complex Kiadó, Budapest, 2008.

helyezett tárgyaknak tulajdonított mágikus szerep elsődleges. Ezeknek a tárgyaknak a számszerűsége szintén a háromhoz, illetve a héthez kapcsolódott, ugyanúgy, amint a tárgyalt műben. Ilyen volt többek között, a kilenc sírról hozott fű, a kilencféle vakondtúrás földje vagy a hétféle szemes termés vízben való alkalmazása, de gyakori volt a művelet háromszor vagy kilencszer való megismétlése is.⁶³

h. SAJKA

A sajka, „kis, fedélzet nélküli, nyílt vízi jármű, melyet evezővel hajtanak”⁶⁴. Valószínűleg nincs különösebb szimbolikus szerepe a műben, csak mint a kor leggyakoribb, vízen való haladást elősegítő járműve jelenik meg.

i. ALMA

Hazai almákról már a XV. századi források is szólnak, és a középkor végén a Balkánon keresztül több ízletes és jobb minőségű alma került hazánkba. A XVI. században már Magyarországról szállították Ausztriába a téli almát⁶⁵, tehát (bár itt egyértelműen nem alma, mint gyümölcs értelemben jelenik meg) Semptei Névtelen már biztosan ismerte ezt a hazai gyümölcsöt.

Az alma általában szerelmi és termékenység szimbólum, továbbá gömb alakjánál fogva a teljességet jelképezi. A tudás szimbólumaként is gyakran megjelenik, mivel a középén lévő magház ötágú pentagrammát formáz, amely hagyományosan a tudás jelképe. Beavatási szertartásokon gyakran jelenik meg a megismerés gyümölcseként.⁶⁶ Ilyen szerep felfedezhető a tárgyalt műben is, csak itt a megismerés elmarad, helyébe annak a felismerése kerül, hogy az addig férfinak vélt személy valójában nő.

A Bibliában is szerepel, mint szerelmi szimbólum, a Bibliából kiindulva elsődlegesen a bűnbeesés gyümölcse. Ennek az azonosításnak elsősorban etimológiai oka van, a latin *malus* 'alma' és *malum* 'baj, rossz, bűn' szavak hasonlósága miatt.⁶⁷ Szűz Mária vagy a gyermek Jézus kezében megjelenő alma éppen ezért a bűn leküzdésére, Krisztus megváltói szerepére utal. A keresztény hagyomány összeköti a Tudás fáját is a megváltással, mely szerint a Tudás fájáról szakított gyümölcs magjából sarjadt az a fa, amelyből Krisztus keresztfáját ácsolták.⁶⁸

⁶³ *Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet*, (főszerk. ORTUTAY GYULA), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 204—241.

⁶⁴ *A Pallas Nagy Lexikona*, (in: Lexikontár DVD), Complex Kiadó, Budapest, 2008.

⁶⁵ *Magyar Néprajzi Lexikon. Első kötet*, (főszerk. ORTUTAY GYULA), Budapest, 1977, 93—94.

⁶⁶ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes a magyar kultúrából*. i.m., 33—34.

⁶⁷ Hans BIEDERMANN, i.m., 1996. 18—19.

⁶⁸ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes a magyar kultúrából*. i.m., 33—34.

A népköltészet is rendkívül gazdag erotikus motívumok tekintetében. Bár azt nem tudhatjuk, hogy Sempstei Névtelen ismerte-e ezt a kultúrkört, de ez valószínűsíthető, hisz az almáknak itt az erotikum, a nőiség bemutatása a szerepe. A népdalkincsben köztudott, hogy a félbevágott alma azt jelenti, hogy nem tartanak igényt az udvarlásra; a három piros alma pedig a biztatást jelenti. („Három alma egy tányérba, mind piros./ A legénynek lányhoz járni nem tilos...”)⁶⁹ Általában önmaguk a fák is női jellegűek (grammatikailag is), ami a terméshozással van összefüggésben⁷⁰, és a tárgyalt műben ezt jelképezheti a kert megjelenése. Általában három és fél a száma annak az almának, mely a szerelem almafáján terem és, mely a szerelem aktusát jelképezi:

Három alma meg egy fél
Kérettelek nem jöttél,
Ha nem jöttél, ott vesztél
Lányok anyjává lettél⁷¹.

Véleményem szerint a három és fél motívikája azért nem jelenik meg, sem a versszakok felépítésében, sem a próbák során, mert a szerelem beteljesülése nem tartozik a széphistóriához.

Az alma szimbolikájának megjelenése, más középkori széphistóriákban is megfigyelhető. Gergei Albert *História egy Argirus nevű királyról és egy tündérszűz leányról* című művében is a csábítás eszközeként jelenik meg, hisz egy almafa alatt alszanak együtt a szerelmesek, és a beteljesülő szerelemre is utal az alma motívikája:

Szabad az embernek elvenni sajátját,
Két kezével plántált fának szép almáját.

Csak neked plántáltam, szerelmem, e szép fát.
Csak neked szabad leszedni almáját,
[...].⁷²

De tény az is, hogy az alma az európai kultúrában minden más gyümölcsnél erősebben kapcsolódik a hús kísértésének szimbolikájához is. Ezt jelzi az is, amikor a

⁶⁹ *Erősz a folklórban*. (szerk. HOPPÁL Mihály – SZEPES Erika), Helikon Kiadó, Békéscsaba, 1987, 22–23.

⁷⁰ Uo., 53.

⁷¹ Uo., 58.

⁷² GERGEI Albert, *História egy Argirus nevű királyról és egy tündérszűz leányról*. <http://mek.oszk.hu/06100/06149/html/szeph0004.html>, (2012. november 1.)

boszorkánynak öltözött mostoha mérgezett piros almával kínálja Hófehérkét.⁷³ Ebből kifolyólag az alma motívum a széphistóriában, egyfajta női- elégtétel vételt is jelképezhet, mely szerint Bankó leánya kettős alárendeltsége ellenére (alattvaló, nő) azzal, hogy négyszer elismétli az alma szót („Királynak mutatá szép két almáját.”; „A te szép kertidben ilyen drága almák [...]”; „Budára hoztam volt az két drága almát”; „De nem tudta király, megszegni az almát!”), elégtételt vesz a királyon.

j. KERT

A kert motivikája a tárgyalt műben is, és a hagyomány szerint is összefüggésben van az almával. Az Énekekben például a vőlegény egy bezárt kerthez hasonlítja menyasszonyát, kinek gyümölcsei a szerelem gyönyörűségei.⁷⁴ Ezenkívül csak ott lehet kertet létrehozni, ahol víz van, mert anélkül kiszáradna.⁷⁵ Ezért kapcsolódik össze a tárgyalt műben is a kert és almák motívuma, és ezért lehet ennek egyetlen megvalósulási helyszíne a Duna.

A Duna vizének aláfolyásában,
Hamar kapcsolja komoka dolmányát,
Királynak mutatá szép két almáját.

Teremnek-e, király, te birodalmadban,
Az te szép kertidben ilyen drága almák,
Mint az én kertemben, kik előtted voltak?

Az itt megemlített szimbólumokat azok történeti, földrajzi és kulturális értelmezéseit, illetve ezek hatását a mű értelmezésére, a következő táblázatban foglaltam össze.

⁷³ *Szimbólumok lexikona.*, i.m. 20–22.

⁷⁴ *Keresztyén Bibliai Lexikon.* (in: Lexikontár DVD), Complex Kiadó, Budapest, 2008.

⁷⁵ *Haag Lexikon.* (in: Lexikontár DVD), Complex Kiadó, Budapest, 2008.

	Ókor	Középkor	Biblia	Magyar folklór Néphagyomány	Széphistória
Látás	Ø	Ø	„Látó”, Isten színről- színre látása, látomások	Ø	’a látás által valamiről megbizonyosodni’
Járás-Tekintet	Ø	Ø	Ø	Ø	tekintet = személyek közötti, test = egyirányú
Piac	kereskedés helye + számtalan funkció	keddi = állatvásár pénteki = iparcikk	Ø	Ø	péntek (?)
Rokka	Ø	Ø	Ø	Ø	nőiség + körforgás
Célba lövés	Ø	Ø	Ø	Ø	szerelmi aktus
Bor	Dionüszosz, Bacchus	Ø	Ø	legény jelképe	átváltozás-jelképe

Fürdés	testi-lelki megtisztulás	Ø	megtisztulási szertartás	mágikus hatás (Nagypéntek, Húsvét, Újév, Vízkereszt, Szent György)	fürdés elutasítása, de! nemváltásához vízre van szüksége
Sajka	Ø	Ø	Ø	Ø	vízen való haladást elősegítő jármű
Alma	Ø	szerelem, termékenység, halhatatlanság + országalmá	szerelmi szimbólum + bűnbeesés gyümölcse	szerelmi jóslás (Luca napja), három piros alma = biztatás, három és fél alma = szerelem aktusa	beavatási szertartás (?)
Kert	Ø	Ø	menyasszony ~ bezárt kert	összefüggésben van az almával	hozzákapcsolódik a Duna

VIII. A BANKÓ LEÁNYÁNAK SZÉPHISTÓRIÁJA MINT KÖZÉPKORI BEAVATÁSI SZERTARTÁS?

Semptei Névtelen széphistóriájának, mint egy középkori beavatási szertartásnak az értelmezése, a sok átváltozás szimbólum megjelenése után Arnold van Gennep francia antropológus elemzése alapján merül fel. Ő az átlényegülési rítusokat a kulturális megfiatalodás velejárójának tekinti, és a beavatás három fázisáról beszél. Az első az *elkülönítés*, mely azt jelenti, hogy egy személyt (vagy tárgyat) kimozdítunk előző helyzetéből vagy státuszából. Ez sok esetben együtt jár az önazonosság elvetésével is, azaz a ruhák levetésével vagy cseréjével, haj vagy fogak elvesztésével, megsebzéssel esetleg tetoválással.⁷⁶ Ez egyértelműen megjelenik a széphistóriában, hisz Bankó leánya otthonról, a király udvarába megy, sőt külsején is változtat annak érdekében, hogy férfiúnak tűnjön:

Én szerelmes atyám, borotváltasd hajamot,
Huszármódra mostan csináltasd ruhámot,
És énvelem adjad te jó lovoidot,
És velem bocsássad sok jó szolgálidot.
Én te fiad lévén: Budára felmegyek,
Királyhoz udvarban helyetted felmegyek,
[...].

A második fázis az *átlényegülés*, mely egy „küszöbállapot”, melynek során az egyéneknek próbákon vagy vizsgákon, olykor megmérettetéseken vagy olyan rituális eseményeken kell megfelelniük, amelyek metaforikusan a halált és az újjászületést jelenítik meg. Ezen állomás során az előző önazonosság megsemmisül és helyet ad egy új önazonosságnak.⁷⁷ Bár a tárgyalt műben a halál és újjászületés szó szerint nem jelenik meg, tulajdonképpen elveszti egyedi (női) önazonosságát Bankó leánya, amikor meggyőzi a királyt és a lovagokat arról, hogy ő egy férfi, mivel az összes próbát kiállta:

Mindnyájan vitézek királyhoz menének,
Felséges királynak ígyen felelének:
„Nem leány az vitéz, hanem kurvafia,
Mert minket meggyőze az vín Bankó fia

⁷⁶ Mark O'COMMEL – Raje AIREY, *Jelek és szimbólumok enciklopédiája. A gondolatainkat kifejező és a környező világra adott reakcióinkat befolyásoló vizuális nyelv meghatározása és értelmezése*, József Műhely Kiadó, Budapest, 2007, 164.

⁷⁷ Uo., 164.

[...]”.

A harmadik, egyben utolsó fázis a *betagozódás* fázisa, mely során a személy visszatér közösségéhez. Vagyis ez a rész, a személy újjáalkotása új szerepekkel, megjelenítése új tudatállapottal és új felelőséggel.⁷⁸ Ez a visszatérés szintén megjelenik Semptei Névtelen széphistóriájában, csak a személy nem újraalkotva, hanem régi szerepének tudatában jelenik meg. Ezt a feszültséget hivatott oldani, Bankó nevetése:

Az ő leányátul Bankó ezt hogy hallá,

Felséges királynak mint udvarlott volna:

Nagy fenn hahotával azon nevet vala,

Az ő leányának igen örül vala.

Mindezen hasonlóságok ellenére, nem gondolom azt, hogy Bankó leányának lovagi próbákban való sikeressége egy beavatási szertartás része lett volna, viszont ennek a paródiaként való értelmezését indokoltnak érzem. A vitézi (férfi) beavatási szertartás a női szereplő révén komikus értelmet nyer. Ezt alátámasztja a mű komikumelméletek felől való értelmezése is, illetve a tréfa megjelenésének központi strófában való elhelyezkedése

IX. A SZÁMMISZTIKA MEGJELENÉSE ÉS HATÁSA AZ ÉRTELMEZÉSRE

A középkorban a számokat nemcsak a fizikai világ mérésére alkalmazták, hanem sokszor a mindenség legfőbb rendezőjeként tartották őket számon. Az emberek szerint az állatok és növények életét, az évszakokat, a bolygók mozgását is számokkal kifejezhető összefüggések irányítják. Ebből következik, hogy a számokat nemcsak a teremtett világ egyetemes mércéinek, hanem a tökéletesség és az istenek jelképeinek is tekintették.⁷⁹ Bár az isteni szerep a tárgyalt széphistóriában, csak névleges, mégis fontosnak tartom a megjelenő számok vizsgálatát is. Két szempontból teszem meg ezt a vizsgálatot, a műben megjelenő számok, illetve a próbák számának különböző viszonylataiban.

A széphistória szövegében megjelenő számok: száz és hetvenhét („Száz és hetvenhét szentelt vitézeknek”), hetvenhét és ötvenegy („Hetvenhét ötvenegy szentelt vitézeknek”, „Hetvenhét ötvenegy vitézek menének.”), kilenc („Kilenc hajadon szép lánya nékie vala”), három („Harmadszor felvevé az vitézek zálogát”). Ezekben az esetekben nem érzem indokoltnak a számok szerepének vizsgálatát, mert az első esetben valószínűsíthetően, a vitézek számára utal, illetve mennyiségi szerepe van, azt fejezi ki,

⁷⁸ Uo. 164.

⁷⁹ David FONTANA, *A szimbólumok titkos világa. Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik*, Tericum Kiadó, Budapest, 1995, 64.

hogyan a jelenlévők sokan voltak. A kilenc és a három szerepének viszont lehet jelentősége, mivel ezek a számok a magyar folklórhagyományban is gyakran megjelennek. A kilenc a három többszöröse, és miként a háromnak is, szerepe az egység kifejezése. Azt hivatott bemutatni, hogy a legkisebb lánynak a jelenléte egyfelől a család egységét bizonyítja (hisz vállalja a megpróbáltatást apja becsületének megóvása érdekében), másfelől pedig ő a legalkalmasabb erre, hisz legkisebb gyermek volta mellett, sorsa a hármasság misztériumát is magába foglalja. A három az európai kultúrában a világ hármasságának szimbolikája mellett a szellem, a test, a lélek; a születés, az élet, a halál; a múlt, a jelen és a jövő jelképe is, és ezeket a motívumokat a széphistória is implikálhatja Bankó leányának személyében, a test-szellem egységét, hiszen mindaddig titokban tudja tartani női mivoltát, míg ez szükséges, de amint ez elmúlik, felfedi valódi egyéniségét („Királynak mutatá két szép almáját”), illetve a múlt-jelen-jövő párhuzama is megjelenhet, mely szerint apja már túl idős ahhoz, hogy megjelenjen a lovagi tornán (ő jelképezi a múltat), helyette lánya megy álruhában (jelen), és a család becsületének sikeres megóvása, valamint a királyon ejtett tréfa a jövő.

A próbák számának megvizsgálása, az ehhez kapcsolódó döntéseink is módosíthatnak az értelmezésen. Tekinthetjük úgy, hogy összesen hat próba volt, ebben az esetben minden megpróbáltatást beleszámolunk (piac, célba lövés, kőhajítás, pálya futás, borivás, fürdés). Ebben az esetben érvényesülhet a hármasság szimbolikája, azaz az isteni elrendeltség szempontja, mely szerint Bankó leányának győzedelmeskednie kellett, az egység fenntartása érdekében. Továbbá értelmezhetjük úgy is a művet, hogy három olyan próba van, amely nem tipikus vitézi próba, csupán a nemi identitás mibenlétét hivatott kideríteni (piac, borivás, fürdés), és három valódi lovagi próba (célba lövés, kőhajítás, pálya futás). Ebben az esetben is a hármasság megjelenéséről beszélhetünk. Ennek fényében feltételezhetjük, hogy azért van csak egyetlen utalás Istenre a mű kolofonjában („Az istenhez való szerelmet mutatván”), mert az ő szerepe a műben megjelenő számok és szimbólumok szintjén már eleve adott, így nem szükséges a széphistóriákra jellemző módon (pl. Gergei Albert: História egy Argirus nevű királyról és egy tündérszűz leányról), külön kiemelni.

A versszakok számának fényében is érdekes a megjelenő számok vizsgálata. A mű, ha külön egységként kezeljük a két versszakból álló kolofont, harminchat versszakból áll, azaz a hármasság szimbolikáját érvényesítheti. Ennek az egységnek pont a felénél (tizennyolcadik versszak) helyezkedik el a borivás próbája, melynek az átváltozás szempontjából is központi a szerepe, valamint biblikus és metaforikus értelemben is. A

következő, szintén az átszellemüléssel kapcsolatos és egyben biblikus metafora a fürdés, hét versszakkal később jelenik meg. Ennek elhelyezkedése sem lehet véletlen, hiszen a hét az isteni (három) és a földi (négy) összegét adja, azaz Isten és ember kapcsolatát fejezheti ki. Hiszen Isten hét nap alatt teremtette a világot, a fő bűnök száma is hét, valamint ahhoz, hogy az ember megtérhessen Istenhez is, a beavatás hét szakaszán (hét égen) kell átjutnia.⁸⁰ Ebből kifolyólag a nemváltásra irányuló következő próbát is hét versszakkal később kellett elhelyezni. A piac megpróbáltatása, pedig nyolc versszakkal korábban jelenik meg, így a négyes oszthatósága miatt ez is Bankó leányának emberi mivoltának felfedésére irányulhat. Viszont, ha a kolofon két versszakát nem tekintjük önálló egységnek, a széphistória négygyel oszthatóvá (harmincnyolc versszak) válik, azaz az emberi tulajdonságokat hangsúlyozza, hisz a négyes szám az ember számára kapcsolódik a teljességhez és a tökéletességhez (pl. négy évszak, négy elem, négy égtáj, az emberi élet négy szakasza).⁸¹ Tehát Bankó leányának emberi tulajdonságait emelheti ki, például a tréfára való hajlandóságát és az ezt kifejező cselekedetében megjelenő erotikumot. Ezen cselekedetéhez kapcsolódó három versszak a harmincegyedik strófától a harmincharmadikig tart, tehát mégis valamilyen szinten az isteni világhoz kapcsolódhat, talán abban a vonatkozásban, hogy az ellen amilyennek Isten teremtett minket, nem tehetünk semmit, ezen az álruha felöltése is csak pillanatnyilag tud változtatni.

A műben megjelenő számok elhelyezkedését és jelentőségét az alábbi táblázatban foglaltam össze.

	Három	Négy	Hét
Versben megjelenő számok szintjén	„Kilenc hajadon szép lánya nékie vala” „Harmadszor felvév az vitézek zálogját.”	Ø	„Száz és hetvenhét szentelt vitézeknek” „Hetvenhét ötvenegy szentelt vitézeknek” „Hetvenhét ötvenegy vitézek

⁸⁰David FONTANA, i.m., 64.

⁸¹Uo., 64.

			menének”
Próbák számának szintjén	három tipikus próba: célba lövés, kőhajítás,____pálya futás három nem tipikus próba: piac, borivás, fürdés mindent figyelembe véve: összesen_hat	Ø	Ø
Versszakok számának szintjén	kolofon nélkül: összesen 36 strófa borivás próbája: 18_strófa nemi identitás felfedésének leírása: 31—33. . strófa	kolofonnal együtt számolva: összesen 38 strófa	két legfontosabb nemi identitás kérdésére vonatkozó próba (borivás, fürdés) között eltelt idő: 7 strófa

BEFEJEZÉS, ÖSSZEGZÉS

Annak ellenére, hogy a tárgyalt művel kapcsolatban számos megválaszolatlan filológiai kérdéssel kell szembenéznünk, megállapíthatjuk, hogy széphistóriánk értelmezése nem valósulhat meg a benne található szimbólumok és számok szerepének vizsgálata nélkül. Ezen szempontok figyelembevételével dolgozatomban számba vettem a nemváltással kapcsolatos szimbólumokat (piac, bor, fürdés), illetve a nemi identitással kapcsolatos szimbólumokat (rokka/kard, tekintet, látás, járás, alma, kert). Dolgozatom emellett a számok szerepét is bemutatja három szempontból, elsősorban az isteni és az emberi olvasat lehetőségessége fényében.

Középkori műről lévén szó, nélkülözhetetlen a groteszk és a nevetés határromboló szerepének megvizsgálása, valamint a nevetés különböző megvalósulási lehetőségeinek bemutatása, és a mű parodisztikus értelmezésének lehetősége. Kitértem vén Bankó nevetésének elemzésére és annak több nézőpontból való megvilágítására. A művet összevettem a környező népek hasonló témájú műveivel is, valamint a szimbólumok szerepét megvizsgáltam, a komikum értelmezési lehetőségei felől is.

További kutatási téma lehet még a műben megjelenő verselés vizsgálata, az áthajlások és rímek szerepe, ennek megjelenése a már tárgyalt rokon művekben, illetve az a kérdés, hogy Semppei Névtelen esetében beszélhetünk-e egyéni verselésről.

IRODALOMJEGYZÉK

BAHTYIN, Mihail: *Francois Rabelais művészete, A középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982. 7—179.

Széphistóriák (szerk. BART István), Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1975. 7—12.; 204—205.

BERGSON, Henri: *A nevetés, tanulmány a komikum jelentéséről és négy lélektani értekezés*. Budapest, Révai Kiadás, 1913. 1—173.

BIEDERMANN, Hans: *Szimbólumlexikon* (ford. Havas Lujza – Körber Ágnes), Budapest, Corvina Kiadó, 1996. 18—19.; 125—126.

FONTANA, David: *A szimbólumok titkos világa. Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik*. (ford: Bors Katalin) Tericum Kiadó, 1995. 64.

GERGEI Albert: *História egy Argirus nevű királyról és egy tündérszűz leányról* <http://mek.oszk.hu/06100/06149/html/szeph0004.html>, 2012. november 1.

GUREVICS, A. Ja. : *A középkori népi kultúra*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. 296—357.

Erősz a folklórban (szerk. HOPPÁL Mihály – SZEPES Erika), Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 23—24.

HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György: *Jelképtár*. Békéscsaba, Helikon Kiadó, 1990. 23—24.; 37—38.

HORVÁTH Iván: *A vers*. Gondolat Kiadó. Budapest. 1991., 158—161.

HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1957. 231—232.

JUNG Károly: *További vizsgálatok Bankó lánya körül*. Híd folyóirat, 2010. júliusi szám, <http://www.hid.rs/archivum.php?page=1060>, 2012. április 7.

JUNG Károly: *További vizsgálatok Bankó lánya körül (Tanulmány II. rész)*. Híd folyóirat, 2010. augusztus-szeptember,

<http://www.hid.rs/archivum.php?page=1070>, 2012. április 7.

KALLÓS Zoltán: *Balladák könyve, élő erdélyi és moldvai magyar népballadák*. (dr. Papp Sándor gyűjteményéből), Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1974. 249—250.

Szimbólumok lexikona (szerk. GUILLEMOT, Michael – BLUM, Betsabée, eredeti címe: Petit Larousse Des Symboles, ford. Sóvágó Katalin), Debrecen, Saxum Kiadó, 2009. 20—22.; 491.

LEXIKONTÁR DVD, Budapest, Complex Kiadó, 2008.

O'COMMEL, Mark – AIREY, Raje: *Jelek és szimbólumok enciklopédiája. A gondolatainkat kifejező és a környező világra adott reakcióinkat befolyásoló vizuális nyelv meghatározása és értelmezése*. (ford. Goddard Zsuzsanna – Marton Éva) Budapest, Jósöveg Műhely Kiadó, 2007. 164.

Magyar Néprajzi Lexikon. Harmadik kötet. (főszerk. ORTUTAY Gyula), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 172.

Magyar Néprajzi Lexikon. Negyedik kötet. (főszerk. ORTUTAY Gyula), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 237.; 261.

Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából. (szerk. PÁL József - ÚJVÁRI Edit), Budapest, Balassi Kiadó, 1997. 33—34.; 79.

PROPP, Vladimir: *On the Comic and Laughter*. Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 2009.

TÓTH Csilla: *Előmunkálatok a Széll Farkas-kódex hálózati kiadásához*.

<http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemlenyi/26.htm>, 2011. október 31.